ХРЕСТОМАТІЯ.
МАТЕРІАЛ ДО ДИСКУСІЇ

Смелзер Н.

*Соціалізація: основні проблеми і напрямки досліджень**

Як відбувається соціалізація

<...> Соціалізація є винятково могутньою силою. Прагнення до конформізму – скоріше правило, ніж виняток . Це пояснюється двома причинами: обмеженими біологічними можливостями людини й обмеженнями, обумовленими культурою. Неважко зрозуміти, що ми маємо на увазі, говорячи про обмежені біологічні можливості: людина не здатна літати, не маючи крил, і його не можна цьому навчити. Оскільки будь-яка культура обирає лише визначені зразки поведінки з багатьох можливих, вона теж обмежує соціалізацію, тільки частково використовуючи біологічні можливості людини. Наприклад, випадкові статеві зв'язки з біологічної точки зору цілком можливі, але кожне суспільство регулює сексуальну поведінку своїх членів. Далі ми розглянемо, яким чином біологічні і культурні фактори впливають на соціалізацію.

Біологічний контекст

<...> Хоча людям властиві такі генетично обумовлені рефлекси, як моргання, хапання і ссання, як видно, у їхніх генах не запрограмовані складні види поведінки. Вони змушені учитися вдягатися, добувати їжу чи будувати для себе укриття. Люди не тільки не мають уроджені зразки поведінки вони повільно освоюють навички, необхідні для виживання. Протягом першого року життя харчування дитини цілком залежить від турботи дорослих. Таким чином, виживання дитини залежить від дорослих, котрі про їх піклуються. На відміну від них дитинчата мавп самі добувають для себе їжу через три-шістьох місяців після народження. У той же час тривалість періоду залежності дитини від

* Смелзер Н. Социология. – М., 1994. – С. 95-120; 124-129.

дорослих корисна для нього з погляду розвитку. Дитини мають можливість засвоювати навички (наприклад, здатність говорити), що набагато складніше, ніж навички будь-яких інших живих істот.

Культурний контекст

Кожне суспільство цінує визначені особистісні якості вище інших, і діти засвоюють ці цінності завдяки соціалізації. Методи соціалізації залежать від того, які саме якості особистості цінуються вище, і в різних культурах вони можуть бути дуже різними. В американському суспільстві високо цінуються такі якості, як впевненість у собі, уміння володіти собою й агресивність; в Індії традиційно склалися протилежні цінності: споглядальність, пасивність і містицизм. Тому американці звичайно з повагою смавляться до прославлених спортсменів, астронавтам, до п'ятисот "людей року", обумовленим журналом "Fortune". Індійці схильні з повагою ставитися до релігійних чи політичних діячів, що виступають проти насильницьких методів (наприклад, до Махатме Ганді).

Ці культурні цінності лежать в основі соціальних норм. Нормами називаються чекання і стандарти, що керують інтеракцією людей. Деякі норми представлені в законах, що забороняють злодійство, напад на іншу людину, порушення контракту і т.д. Такі закони є соціальними нормами, і ті, хто порушує їх, караються. Деякі норми вважаються більш важливими, ніж інші: порушення закону, що забороняє вбивство, більш небезпечне для суспільства, ніж перевищення встановленої граничної швидкості, що складає 55 миль за годину. Однак більшість норм взагалі не відбито в законах. На нашу поведінку у повсякденному житті впливає безліч чекань: ми повинні бути ввічливими стосовно інших людей; коли ми гостюємо в будинку друга, варто зробити подарунок для його родини; в автобусі треба поступатися місцем людям похилого віку чи інвалідам. Ці чекання ми пред'являємо і до наших дітей.

На поведінку людей впливають не тільки норми. Величезний вплив на їхні вчинки і прагнення мають культурні ідеали даного суспільства. Крім того, оскільки ці ідеали формуються! на основі багатьох цінностей, суспільство уникає загальної одноманітності. Наприклад, ми цінуємо науку, тому ім'я Альберта Эйнштейна користується пошаною і повагою. Ми також високо цінуємо спорт, присуджуючи таким відомим бейсболістам, як Реджи Джексон, високий соціальний статус. Суперечливі ідеали можуть співіснувати: американці надають важливого значення оволодінню знаннями в ім'я розвитку науки і

підтримують такі організації, як Національний науковий фонд; у той же час вони вважають, що знання повинні приносити практичну користь, тому вони аплодують, коли сенатор Вільям Проксмайер вручає орден Золотого руна вченим, що вивчають предмети, на його думку, нецікаві чи марні.

Відсутність однаковості в поведінці показує, що по своїй сутні соціалізація – двобічний різно направлений процес. Відбувається взаємовплив між біологічними факторами і культурою, а також між тими, хто здійснює соціалізацію і хто соціалізується.

Соціобіологія

<...> Визначення природи взаємозв'язку між біологічним розвитком людини і її поведінкою у суспільстві є предметом гарячих суперечок. Деякі вчені, яких називають соціобіологами, припускають, що генетичні фактори роблять більш значний вплив на людську поведінку, ніж вважалося дотепер. Зокрема, вони наполягають, що багато типів поводження – від агресії до альтруїзму – можуть бути обумовлені генетично. <...>

Як вважають соціобіологи, існування вроджених механізмів, що впливають на поведінку, – результат тисяч, навіть мільйонів років еволюції. У ході зміни сотень поколінь відбувалося природне збільшення числа носіїв генів, що сприяють виживанню людського роду. У результаті цього процесу поводынка сучасної людини включає генетично обумовлені дії, доцільність яких доведена минулим досвідом.

Наприклад, з першого погляду могло б здаватися, що альтруїзм, чи самопожертва заради інших, не сприяє виживанню. Однак соціобіологи свідчать, що альтруїзм генетично обумовлений, тому що сприяє збереженню даного виду в цілому. <...>

Як вважають соціобіологи, альтруїзм є одним з багатьох типів генетично обумовленого поводження. Згідно з Уїлсоном, біологічні особливості людської натури, крім інших факторів, стимулюють вживання м'ясної їжі, створення структур влади, вдосконалення статевих ролей і охорону своєї території. Деякі типи поводження, наприклад кровозмішення, не заохочуються: якби суспільство схвалювало родинні шлюби, був би ушкоджений загальний генетичний фонд.

Деякі соціологи аналогічним образом пояснюють і інші види соціальної поведінки. Конфлікти між батьками і дітьми виникають тому, що кожній дитині хочеться користатися всім, що мають батьки. У свою чергу батьки (гени яких лише частково закладені в кожній

дитині) наполягають на необхідності все поділяти розумно, внаслідок чого виникає напруженість у родині. <...>

Ця теорія зазнала різкої критики з боку багатьох учених. У той час як деякі фізичні особливості, наприклад кольорова сліпота (дальтонізм), дійсно пов'язані з генетичними факторами, немає доказів правильності основного принципу соціобіології, що пов'язує гени з тим чи іншим видом поведінки.

Більш того, соціобіологи не беруть до уваги здатність людей використовувати символи і логічно міркувати, але ж обидва ці фактори значною мірою впливають на поведінку.

Суперечка навколо соціобіології продовжує давню полеміку з питання про взаємини між культурою і людською натурою. Зигмунд Фрейд затверджував, що існує конфлікт між біологічними спонуканнями і вимогами культури. Фрейд вважав, що відповідно до вимог цивілізації люди повинні придушувати свої біологічно обумовлені сексуальні й агресивні спонукання. Інші дослідники суспільства, зокрема Броніслав Маліновський (1937), висловили більш компромісну точку зору. Вони вважають, що людські інститути створені для задоволення спонукань людей. Наприклад, інститути родини і шлюбу легітимізують секс, у той час як спортивні організації – агресію.

Як і завжди, істина знаходиться, очевидно, десь між цими двома точками зору. Біологія дійсно встановлює загальні рамки для людського єства, але в цих межах люди виявляють винятково високу пристосованість: вони засвоюють визначені зразки поводження і створюють соціальні інститути, що регулюють використання чи подолання біологічних факторів, а також дозволяють знаходити компромісні вирішення цієї проблеми.

Теорії розвитку особистості

<...> Почнемо з питання: як особистість розвивається? Особистість людей формуються в процесі їх інтеракції один з одним. На характер цих інтеракцій впливають багато факторів: вік, інтелектуальний рівень, стать і вага. Наприклад, у нашому суспільстві цінується стрункість, тому в струнких у більшій мірі розвинуте почуття власної гідності, ніж у повних. Навколишнє середовище також може впливати на особистість: дитина, що виросла в умовах голоду, звичайно відстає від однолітків у фізичному і розумовому розвитку. Нарешті, особистість значною мірою формується на основі свого власного індивідуального досвіду. Утрата кінцівки може викликати в людини постійну тривогу; передчасна смерть одного з батьків часом

вселяє острах полюбити кого-небудь знову через побоювання ще раз утратити кохану людину. Іншими важливим аспектом формування особистості є культура: ми засвоюємо культуру, що склалася в нашому суспільстві, під впливом батьків, вчителів і однолітків. <...>

Таблиця 2.1

Теорії розвитку особистості

Теорія	Теоретик	Основна ідея
Теорія розвитку особистості	Чарльз Кулі (Теорія "дзеркального Я")	Ефект "дзеркального відображення" у людей уявлень про те, як їх оцінюють інші
	Джордж Герберт Мід	Розвиток особистості включає декілька стадій, пов'язаних із прийняттям на себе ролі інших людей і формуванням "Я" і "Мене"
Психо-аналітичні теорії	Зиґмунд Фрейд	У своєму розвитку особистість проходить ряд послідовних стадій, що завершуються статевою зрілістю; на кожної стадії виникає напруженість між "Воно" і "Поверх-Я"
	Эрік Еріксон	На своєму життєвому шляху особистість проходить стадії розвитку, пов'язані с подоланням криз
Теорія розвитку пізнання	Жан Піаже	Здатність мислити розвивається з мірою проходження послідовних стадій, кожна з яких сприяє оволодінню новими пізнавальними навичками
Теорія морального розвитку	Лоренс Колберг	Моральний розвиток особистості включає декілька послідовних стадій, що припускають розвиток пізнавальної здатності і розуміння почуттів інших людей

Ч.Х.Кулі і Дж.Г.Мід

Чарльз Хортон Кулі вважав, що особистість формується на основі безлічі взаємодій людей з навколишнім світом. У процесі цих інтеракцій люди створюють своє "дзеркальне Я". "Дзеркальне Я" складається з трьох елементів:

1) того, як, на нашу думку, нас сприймають інші (Я упевнена, що люди звертають увагу на мою нову зачіску);

2) того, як, на нашу думку, вони реагують на те, що бачать (Я впевнена, що їм подобається моя нова зачіска);
3) того, як ми відповідаємо на сприйняту нами реакцію інших" (Мабуть, я буду завжди так зачісуватися).

Ця теорія надає важливого значення нашої інтерпретації думок і почуттів інших людей. Американський психолог Джордж Герберт Мід пішов далі у своєму аналізі процесу розвитку нашого "Я". Як і Кулі, він вважав, що "Я" – продукт соціальний, що формується на основі взаємин з іншими людьми. Спочатку, будучи маленькими дітьми, ми нездатні пояснювати собі мотиви поведінки інших. Навчившись осмислювати свою поведінку, діти роблять тим найперший крок у життя. Навчившись думати про себе, вони можуть думати і про інших; дитина починає здобувати почуття свого "Я".

На думку Міда, процес формування особистості включає три різні стадії. Перша – ***імітація.*** На цій стадії діти копіюють поведінку дорослих, не розуміючи її. Маленький хлопчик може "допомагати" батькам вичистити підлогу, тягаючи по кімнаті свій іграшковий пилосос чи навіть палку. Потім випливає ***ігрова стадія,*** коли діти розуміють поведінку як виконання визначених ролей: лікаря, пожежника і т.д.; у процесі гри вони відображають ці ролі. Граючи в ляльки, маленькі діти звичайно говорять з ними то лагідно, то сердито, як батьки, і відповідають замість ляльок так, як хлопчик або дівчинка відповідають батькам. Перехід від однієї ролі до іншої розвиває у дітей здатність додавати своїм думкам і діям такий зміст, який додають їм інші члени суспільства, – це наступний важливий крок у процесі створення свого "Я".

На думку Міда, людське "Я" складається з двох частин: "Я-сам" і "Я-мене". "Я-сам" – це реакція особистості на вплив інших людей і суспільства в цілому. "Я-мене" – це усвідомлення людиною себе з погляду інших значимих для нього людей (родичів, друзів). "Я-сам" реагує на вплив "Я-мене" так само, як і на вплив інших людей. Наприклад, "Я-сам" реагую на критику, старанно обмірковую її суть; іноді під впливом критики моє поводження змінюється, іноді немає; це залежить від того, вважаю я цю критику обґрунтованої. "Я-сам" знаю, що люди вважають "Я-мене" справедливою людиною, завжди готовою прислухатися до думки інших. Обмінюючись ролями в процесі гри, діти поступово виховують своє "Я-мене". Щоразу, дивлячись на себе з точки зору когось іншого, вони вчаться сприймати враження про себе.

Третій етап, за Мідом, – стадія колективних ігор, коли діти вчаться усвідомлювати очікування не тільки однієї людини, але і всієї гру-

пи. Наприклад, кожен гравець бейсбольної команди дотримується правил та ігрових ідей, загальних для всієї команди і всіх гравців у бейсбол. Ці установки і чекання створюють образ когось "іншого" – безликої людини "з боку", що уособлює суспільну думку. Діти оцінюють свою поведінку за стандартами, встановленими "іншими з боку". Проходження правилам гри в бейсбол підготовлює дітей до засвоєння правил поведінки в суспільстві, виражених у законах і нормах. На цій стадії набувається почуття соціальної ідентичності.

Фрейд

Теорія розвитку особистості, розроблена Зиґмундом Фрейдом, якоюсь мірою протилежна концепції Міда, оскільки ґрунтується на переконанні, що індивід завжди знаходиться в стані конфлікту із суспільством. Відповідно до Фрейда, біологічні спонукання (особливо сексуальні) суперечать нормам культури і соціалізація є процес приборкання цих спонукань.

Три складові частини особистості. Теорія Фрейда виділяє три частини в психічній структурі особистості: Ід ("Воно"), Его ("Я") і Суперего ("поверх-я").

Ід ("Воно") – джерело енергії, спрямованої на одержання задоволення. При вивільненні енергії послабляється напруга й особистість випробує почуття задоволення. "Воно" спонукає нас до сексу, а також здійснювати такі функції організму, як прийом їжі задоволення природних потреб.

Его ("Я") контролює поводження людини, якоюсь мірою нагадуючи світлофор, що допомагає особистості орієнтуватися в навколишньому світі. Его керується головним чином **принципом реальності.** Его регулює вибір придатного об'єкта, що дозволяє перебороти напруженість, пов'язану з Ід. Наприклад, коли Ід випробує голод, Его забороняє нам вживати в їжу автомобільні шини чи отрутні ягоди; задоволення нашого бажання відкладається до моменту вибору придатної їжі.

Суперего ("поверх-я") – це ідеалізований батько, воно здійснює моральну чи оцінну функцію.

Суперего регулює поведінку і прагне удосконалити її у відповідності зі стандартами батьків, а надалі і суспільства в цілому.

Ці три компоненти активно впливають на формування особистості дитини. Діти повинні додержуватися принципу реальності, очікуючи, поки з'явиться придатне час і місце, щоб уступити напору Ід. Вони повинні також підкорятися моральним вимогам, які пропону-

ються батьками і власним, що формується Суперего. Его несе відповідальність за вчинки, що заохочуються чи караються Суперего, у зв'язку з цим людина випробовує почуття гордості чи провини.

Стадії сексуального розвитку. Відповідно до теорії Фрейда, процес формування особистості проходить чотири стадії. Кожна з цих стадій пов'язана з визначеною ділянкою тіла – ерогенною зоною. На кожній стадії виникає конфлікт між прагненням задоволення й обмеженнями, установленими спочатку батьками, а в подальшому і Суперего.

На початку життя дитини ерогенною зоною є рот. Уся енергія дитини спрямована на те, щоб одержати задоволення через рот – не тільки від прийому їжі, але і від процесу ссання як такого; таким чином, джерелом задоволення для дитини є рот. Даний період у житті маляти Фрейд назвав *оральною стадією.*

На другій, чи *анальній,* стадії головної ерогенною зоною стає задній прохід. У цей час діти прагнуть до самостійності, а батьки намагаються привчити їх проситися на горщик. У цей період важливого значення набуває уміння контролювати процеси екскреції.

Третя стадія названа *фалічною.* На цій стадії головним джерелом задоволення для дитини є пеніс чи клітор. Саме в цей період, як вважає Фрейд, починають виявлятися розходження хлопчиків і дівчаток. Хлопчики вступають у так називану Едипову стадію – підсвідомо вони мріють зайняти місце свого батька поруч з матір'ю; дівчата ж усвідомлюють, що в них відсутній пеніс, тому вони почувають себе неповноцінними порівняно з хлопчиками.

Після закінчення латентного періоду, коли дівчатка і хлопчики ще не стурбовані проблемою статевої близькості, у житті юнаків і дівчат настає *генітальна* стадія. У цей період зберігаються деякі особливості, характерні для ранніх стадій, але головним джерелом задоволення стають статеві зносини з представником протилежної статі.

Піаже

Підхід, запропонований Жаном Піаже, значно відрізняється від теорії розвитку особистості Фрейда. Жан Піаже досліджував **когнітивний розвиток,** чи процес навчання мисленню. Відповідно до його теорії, на кожній стадії когнітивного розвитку формуються нові навички, що визначають межі того, чому на даній стадії можна навчити людину. Діти проходять ці стадії у визначеній послідовності, хоча необов'язково з однаковою швидкістю і результатами.

Перший період, від народження до двох років, називається **сенсомоторною стадією**. В цей час у дітей формується здатність надовго зберігати в пам'яті образи предметів навколишнього світу. До цієї. стадії їм, цілком ймовірно, здається, що предмет перестає існувати, коли вони на нього не дивляться. Існування даної стадії може підтвердити будь-яка прихожа нянька, що знає, як пронизливо кричать діти, коли бачать, що батьки ідуть, а через півроку, прощаючись з батьками, вони весело махають їм ручкою.

Другий період, від двох до семи років, називається **передопераційною стадією.** У цей час діти учаться розрізняти символи і їхні значення. На початку даної стадії діти розчаровуються, якщо хтось руйнує побудований ними замок з піску, що символізує їхній власний будинок. Наприкінці етапу діти розуміють різницю між символами і предметами, що вони позначають.

У віці від 7 до 11 років діти учаться думкою робити дії, що раніш вони виконували тільки руками. Піаже називає цей період **стадією конкретних операцій.** Наприклад, якщо на даній стадії дітям показують ряд із шести паличок і просять узяти таку ж кількість паличок з лежачого поруч комплекту, вони можуть вибрати їх, не прикладаючи кожну паличку з комплекту до палички з ряду. Діти меншого віку, що ще не навчилися рахувати, щоб одержати потрібне число, кладуть паличку до палички.

У віці приблизно від 12 до 15 років діти вступають в останню стадію, яка називається стадією **формальних операцій.** На цьому етапі підлітки можуть вирішувати абстрактні математичні і логічні задачі, осмислювати моральні проблеми, а також міркувати про майбутнє. Подальший розвиток мислення удосконалює уміння і навички, засвоєні на цій стадії.

Колберг

Фрейд вважав, що Суперего здійснює моральну функцію, заохочує і карає Его за його вчинки. Гарвардський психолог Лоренс Колберг (1963), що додавав великого значення моральному розвитку дітей, розробив ще один підхід до проблеми, у якому почувається сильний вплив теорії Піаже.

Колберг виділив шістьох стадій морального розвитку особистості, що змінюють одна одну в точній послідовності аналогічно пізнавальним стадіям у Піаже. Перехід від однієї стадії до іншої відбувається в результаті удосконалювання когнітивних навичок і здатності до співпереживання (емпатії). На відміну від Піаже Колберг не по-

в'язує періоди морального розвитку особистості з визначеним віком. У той час як більшість людей досягають принаймні третьої стадії, деякі на все життя залишаються морально незрілими.

Дві перші стадії стосуються дітей, що ще не засвоїли понять про гарне і погане. Вони прагнуть уникнути покарання (перша стадія) або заслужити заохочення (друга стадія). На третій стадії люди чітко усвідомлюють думки інших і прагнуть діяти так, щоб завоювати їхнє схвалення. Хоча на даній стадії починають формуватися власні поняття про гарне і погане, люди в основному прагнуть пристосовуватися до навколишніх, щоб заслужити соціальне схвалення. На четвертій стадії люди усвідомлюють інтереси суспільства і правила поведінки в ньому. Саме на цій стадії формується моральна свідомість: людина, якій касир дав дуже багато здачі, повертає її, тому що "це правильно". Як вважає Колберг, на останніх двох стадіях люди здатні робити високоморальні вчинки незалежно від загальноприйнятих цінностей.

На п'ятій стадії люди осмислюють можливі протиріччя між різними моральними переконаннями. На цій стадії вони здатні робити узагальнення, уявляти собі, що відбудеться, якщо всі будуть поводитись певним чином. Так формуються власні судження особистості про те, що таке "добре" і що таке "погано". Наприклад, не можна обманювати податкове управління, адже якби всі так поводились, наша економічна система розвалилася б. Але в деяких випадках може бути виправдана "неправда в порятунок", що щадить почуття іншої людини.

На шостій стадії в людей формуються власне етичне почуття, універсальні і послідовні моральні принципи. Такі люди позбавлені егоцентризму; вони пред'являють до себе такі ж вимоги, як і до будь-якої іншої людини. Напевно, Махатма Ганді, Ісус Христос, Мартін Лютер Кінг і були мислителями, що досягли цієї вищої стадії морального розвитку.

Експериментальні дослідження виявили деякі недоліки теорії Колберга. Поведінка людей часто не цілком відповідає тій чи іншій стадії: навіть знаходячись на одній і тій же стадії, вони можуть поводити себе по-різному у подібних ситуаціях. Крім того, виникли питання щодо шостої стадії розвитку особистості: чи правомірно вважати, декілька видатних діячів в історії людства досягли якогось особливого рівня розвитку своєї особистості? Може бути, справа скорі-ше в тім, що вони з'явилися на визначеному історичному етапі, коли їх ідеї набули особливого значення. Однак, незважаючи на критику, праця Колберга збагатила наше розуміння розвитку моральності.

Соціалізація: безупинний процес

<...> Найбільш інтенсивно соціалізація здійснюється в дитинстві та юності, але розвиток особистості продовжується й у середньому і літньому віці. Д-р Орвиль Г.Брим-молодший (1966) одним із перших висловив думку про те, що соціалізація відбувається протягом усього життя. Він затверджував, що існують наступні розходження між соціалізацією дітей і дорослих.

1. *Соціалізація дорослих виражається головним чином у зміні їхнього зовнішньої поведінки, у той час як дитяча соціалізація коригує базові ціннісні орієнтації.*
2. *Дорослі можуть оцінювати норми; діти здатні тільки засвоювати їх.* <...>
3. *Соціалізація дорослих часто припускає розуміння того, що між чорним і білим існує безліч "відтінків сірого кольору".* <...>
4. *Соціалізація дорослих спрямована на те, щоб допомогти людині опанувати визначеними навичками; соціалізація дітей формує головним чином мотивацію їхньої поведінки.* Наприклад, на основі соціалізації дорослі стають солдатами чи членами комітетів, дітей же навчають виконувати правила, бути уважними і ввічливими. <...>

Соціалізація як відповідь на кризу

Деякі соціологи стверджують, що зміна процесу соціалізації в дорослому віці пояснюється тим, що переживання кризи в житті дорослих і дітей різні. Такий підхід названий **адаптивним:** життя дорослих розглядається як ряд очікуваних і несподіваних криз, який необхідно осмислити і перебороти. Наприклад, очікуваною кризою можна вважати утрату фізичної рухливості з віком; несподіваною кризою може стати передчасна смерть одного з подружжя.

Джон Клаузен (1972) відзначив ряд критичних моментів у житті дорослих. Дорослі повинні вибрати професію, витримати зв'язаний з цим стрес, вони змушені балансувати між вимогами, пропонованими їм на роботі й у родині. Вони також вимушені переборювати так звану "кризу сорокалітніх", коли людині здається, що життя втрачає колишній зміст, робота стає нецікавою, а родина нагадує "спустіле гніздо". Час настання цієї кризи значно варіює у різних людей. Вона може вибухнути, коли діти залишають рідний дім, а також у зв'язку з

виходом на пенсію. Криза може виявлятися по-різному: люди почувають глибоку тривогу від усвідомлення майбутньої старості, відчувають страх смерті чи запекло прагнуть знову відчути себе молодими. <...>

Соціалізація як постійний ріст

Прихильники адаптивного підходу звичайно вважають, що дорослі вимушені переборювати ряд окремих криз. Вирішення однієї кризи не завжди допомагає витримати наступну. На відміну від цих теорій розвиваючий підхід має на увазі, що процес соціалізації дорослих не вичерпується подоланням однієї кризи і переходом до іншої. Прихильники розвиваючого підходу вважають, що кризи створюють основу для подальшого росту. Соціальний психолог Ерик Еріксон одним з перших запропонував теорію розвитку особистості протягом усього її життя. Відповідно до теорії Еріксона, життєвий цикл розвитку складається з восьми стадій; перші п'ять приходяться на дитинство, а останні три відповідають визначеним періодам у житті дорослих. На кожній стадії в житті індивіда виникає специфічна криза, чи сумнів, а перехід від однієї стадії до іншої відбувається в результаті подолання цієї кризи, навіть якщо він не цілком вирішується.

Далі наводяться всі стадії розвитку особистості у відповідності з теорією Еріксона.

Вісім стадій людського розвитку по Еріксоном

1. *Довіра – недовіра* (грудний вік). Коли дитину годують грудьми, пестять, колишуть, коли змінюють їй пелюшки, вона дізнається, якою мірою будуть задоволені її основні потреби. Якщо діти почувають себе в достатній безпеці і більше не плачуть, коли йдуть ті, хто про них піклується, можна вважати, що вони перебороли першу кризу у своєму житті. Однак до деякої міри недовіра до навколишніх може зберігатися, адже часто криза вирішується не повністю.

2. *Автономія – сором* і *сумнів* (1-2 роки). Дитина вчиться говорити і бігати, не падаючи. Розширюються його знання про навколишній світ. Саме в цей період особливо яскраво виявляються прагнення дітей до самостійності і непокора авторитету. Однак саме на даному етапі батьки звичайно намагаються привчити їх сідати на горщик. Коли дитині пред'являють занадто багато вимог у такій інтимній сфері, вона відчуває глибоке почуття сорому і власної неповноцінно-

сті; тим самим підривається її прагнення до самостійності й уміння орієнтуватися в навколишньому світі.

3. *Ініціатива – почуття провини* (3-5 років). У цей період у дітей спостерігаються рухливість, допитливість, робота фантазії. Яскраво виявляються дух суперництва й усвідомлення відмінностей між хлопчиками і дівчаками. У результаті дитина конфліктує з оточуючими з приводу того, як далеко може заходити його ініціатива у демонстрації своїх нових здібностей.

4. *Працьовитість – неповноцінність* (молодший шкільний вік). Діти вчаться виконувати індивідуальні завдання, наприклад читати, і працювати спільно, у групі – участь у діях, виконуваних всім класом. Вони встановлюють стосунки з учителями й іншими дорослими людьми. Діти починають виявляти цікавість до реальних життєвих ролей: пожежника, льотчика, медичної сестри. Однак на даному етапі головне значення має розвиток їхньої впевненості в собі і компетентності, адже саме в цей період діти починають засвоювати (і відтворювати у своїй уяві) справжні ролі дорослих. Якщо дитині не вдається перебороти цю кризу, вона почувається неповноцінною.

5. *Становлення індивідуальності (ідентифікація) – рольова дифузія* (юність). У цей період відбуваються дві основні події. За своїм фізичним розвитком молоді люди стають дорослими і відчувають активний сексуальний потяг; і в цей же час вони змушені також вибирати своє місце у житті. Юнак чи дівчина повинні вирішити питання про навчання в коледжі, знайти придатну роботу, вибрати супутника життя. Невдачі в цих справах можуть негативно вплинути надалі на вибір придатної роботи, партнерів, друзів.

6. *Інтимність – самітність* (початок дорослого періоду). На цій стадії основного значення набувають залицяння, шлюб та інші види інтимних стосунків. Людина прагне до щирих, довірчих відносин з постійним партнером, однак це не завжди вдається, і люди розлучаються. Якщо конфлікт між інтимністю і самітністю не знаходить вирішення, може статися, що надалі людина буде вступати в тимчасові зв'язки, що завжди кінчаються розривом.

7. *Творча активність – застій* (середній вік). На даному етапі люди головним чином освоюють визначену діяльність і батьківські функції. Она дає відповіді на наступні питання: наскільки честолюбна та чи інша людина? Чи викладається вона на роботі і з якого моменту виявляє особливу цікавість до своєї кар'єри? Чи може вона дати суспільству нових членів, родивши і виховавши дітей? Яким

способом вона переборює невдачі, що виникають на роботі і в зв'язку з вихованням дітей?

8. *Умиротворення (спокій) – розпач* (старість).На цій стадії люди підводять підсумки свого життя; деякі з них спокійно зустрічають старість, інші випробують почуття гіркоти; напевно, у цей період людина по-новому осмислює своє життя. Якщо люди задоволені нею, то створюється почуття, що всі етапи життя являють собою деяку цілісну єдність. Якщо ні, настає розпач.

Зміна особистості

Психолог Роджер Гоулд (1978) запропонував теорію що значно відрізняється від розглянутої нами.

Він вважає, що соціалізація дорослих не є продовженням соціалізації дітей; вона являє собою процес подолання психологічних тенденцій, що склалися в дитинстві. Хоча Гоулд розділяє точку зору Фрейда про те, що травми, перенесені в дитинстві, впливають на формування особистості, він вважає, що можливе їхнє часткове подолання. Дорослі люди шляхом міркувань і спостережень можуть усвідомити, що деякі поняття, які нав'язувались їм у дитинстві, не відповідають дійсності, що батьки далекі від досконалості і не всемогутні, що оточуючому середовищу немає справи до їхніх бажань і страхів (хоча в дитинстві вони думали навпаки), і, нарешті, що не обов'язково підкорятися авторитетам. Гоулд затверджує, що успішна соціалізація дорослих пов'язана з поступовим подоланням дитячої упевненості у всемогутності авторитетних облич і в тім, що інші зобов'язані піклуватися про твої нестатки. У результаті формується більш реалістичні переконання з розумною мірою недовіри до авторитетів і розумінням, що люди мають як переваги, так і недоліки. Позбувшись від дитячих міфів, люди стають більш терпимими, щедрими і добрими. В остаточному підсумку особистість знаходить значно більшу волю.

Ресоціалізация

<...> Ресоціалізацією називається засвоєння нових цінностей, ролей, навичок замість колишніх, недостатньо засвоєних чи застарілих. Ресоціалізація охоплює багато видів діяльності – від занять з виправлення навичок читання до професійної перепідготовки робітників. Психотерапія також є однією з форм ресоціалізації. Під її

впливом люди намагаються розібратися зі своїми конфліктами і змінити свою поведінку на основі цього розуміння.

Соціалізація літніх

Останнім часом соціологи почали вивчати ще один тип соціалізації – соціалізацію літніх. Пристосування до старості не обов'язково являє собою процес росту. Розвиток особистості може припинитися або навіть повернути назад через ослаблення фізичних і психологічних можливостей людини, що часто відбувається у старості. <...>

Соціолог Ірвін Розов (1974) вважає, що соціалізацію американців у літньому віці не можна визнати ефективною. Він підкреслює, що у той час, як інші етапи соціалізації асоціюються з такими урочистими ритуалами, як конфірмація, церемонія вручення диплома, весілля і т.д., у літньому віці життя прикрашають лише святкування днів народження та щомісячне одержання пенсії. Тому люди неохоче змирюються з наступаючою старістю, замість того, щоб сприймати її як новий і неповторний етап життя. Крім того, на попередніх етапах життя звичайно приносить все нові радості і блага – збільшення доходу, влада, любовні пригоди, а в літньому віці людини очікують головним чином утрати. Замість залучення до нових суспільних груп люди похилого віку стають усе більш самотніми – їхні діти від'їжджають, друзі вмирають, увечері їм страшно вийти з будинку.

Соціалізація літніх відрізняється від соціалізації на більш ранніх етапах життя ще і тим, що ролі людей похилого віку чітко не визначені. Вдова вже більше не дружина, чиновник, що пішов на пенсію, вже не віце-президент. Статус вдови і пенсіонера навіть не можна вважати ролями, оскільки вони мало зв'язані з визначеними нормами чи ідеалами.

Не маючи чітко визначених ролей, люди літнього віку прагнуть виглядати молодими в суспільстві, де високо цінується енергія молодості. Справжня роль старих у цьому суспільстві залишається неясною. Люди, значна частина життя яких залишилася позаду, не користуються особливим престижем чи пошаною. <...>

Агенти соціалізації

Інститути, окремі люди і групи, що сприяють соціалізації, називаються **агентами соціалізації.** Далі представлені деякі основні агенти соціалізації, що діють на визначеному етапі життєвого шляху.

Дитячі роки

На відміну від нижчих ссавців, що володіють уродженими навичками виживання, людські діти мають потребу в турботі інших людей, що їх годують, вдягають і захищають від холоду. Щоб правильно розвиватися, дітям необхідно також постійно почувати, що їх люблять, особливо в перші роки життя.

Депривація. Дослідження з деривації, чи відсутності батьківської опіки, наочно свідчать про те, як вона потрібна дітям. Поведінка дітей, що жили замкненими або були покинуті батьками, підкреслює, що відсутність турботи впливає на соціальні навички дітей і здатність до навчання.

Ганна була незаконнонародженою дитиною, яку мати постійно замикала у кімнаті і залишала одну. Хоча мати годувала її, вона рідко купала й обіймала Ганну і майже не розмовляла з дівчинкою. Коли Ганні було шість років, її знайшли сторонні люди; дівчинка в цьому віці не вміла ходити. Її відправили в дитячий будинок, а далі вона навчалася у спеціальній школі. Через чотири роки дівчинка померла – до цього часу вона навчилася грати з м'ячем, вдягатися і виконувати прості завдання, але під час їжі могла користатися тільки ложкою, а її мова була на рівні дворічної дитини.

Камала була так званим **мауглі.** Її знайшли англійські місіонери в Індії, коли їй було вісім років. Вважалося, що батьки кинули її, коли вона була немовлям, і дівчинка виросла серед вовків. Може бути, насправді дівчинка зовсім не жила серед вовків, але вона страждала емоційною депривацією. Вона ходила без одягу і їла сире м'ясо. Коли місіонери знайшли її, дівчинка вкрай вороже ставилася до інших людей. Надалі протягом восьми років навчання в школі місіонерів Камала зробила великі успіхи. Вона навчилася користуватися простим набором слів і виражати різні почуття. Хоча Камала стала виявляти деяку дружелюбність стосовно інших дітей, навчилася носити одяг і вживати приготовлену їжу, вона так і не навчилася читати і підтримувати дружбу протягом якогось часу. <...>

Госпіталізм. Наведені приклади соціальної ізоляції свідчать про величезне значення для маленьких дітей навіть мінімального людського спілкування. Відсутність такого спілкування стає причиною госпіталізму – шкідливих наслідків казенної обстановки дитячих установ для сиріт, де діти позбавлені батьківської ласки і любові. Спиць (1945) провів важливе дослідження госпіталізму, порівнюючи дітей, що виховувалися в двох різних дитячих установах. Першими були ясла, створені

для дітей, що народилися у в'язниці, коли їхні матері відбували покарання. Другим – будинок дитини, де виховувалися діти, назавжди покинуті батьками. В обох дитячих установах діти жили в чистоті, одержували повноцінне харчування і медичне обслуговування. Головна відмінність пов'язана з індивідуальною турботою про дітей. У будинку дитини старша медсестра і п'ять її помічниць піклувалися про сорок п'ять грудних дітей; у яслах старша медсестра і три її помічниці навчали матерів годувати грудьми і доглядати за власною дитиною.

Порівняння дітей із двох установ виявило дивні розходження. З третього місяця після народження серед дітей у будинку дитини спостерігався високий рівень захворюваності і смертності; вони відставали у фізичному і розумовому розвитку. Діти, що жили в яслах, були значно здоровішими й активнішими; вони набагато раніше починали говорити. Спиць зробив висновок, що тісний контакт із дорослими був основним фактором, що сприяв ліпшому здоров'ю і розвитку дітей у яслах.

Дослідження дитинчат мавп, проведені Херрі Харлоу в Вісконсинському університеті, також підтверджують важливість турботи і тепла з боку дорослих на ранньому етапі розвитку їхніх дитинчат. У дослідженні Харлоу дитинчата мавп отримали сурогатних мам ("мам-замінників") двох типів. Першою "мамою" була штучна мавпа, що була обшита м'якою вовняною тканиною; друга являла собою дротове спорудження, що постійно забезпечувало мавпенят молоком. Коли маленькі мавпочки були ситі, вони увесь час притулялися до "м'якої мами", поруч з якою вони відчували тепло і безпеку. Мавпочки, які мали справу тільки з "твердою мамою", зробленою з дроту, виростали дуже агресивними і недбало відносилися до своїх власних дитинчат, іноді вони навіть убивали їх. Мавпи, яких зігрівала "мама", обшита вовною, виростали більш уважними і турботливими стосовно свого потомства.

У людських дітей складаються більш-менш тісні відносини з дорослими, котрі про них піклуються, – це батьки, брати і сестри, родичі, що приходять, няньки, друзі родини. Ці люди стають основними агентами соціалізації в житті дитини. Метою соціалізації в цей період є формування в дитини мотивації на прихильність до інших людей, що виражається в довірі, слухняності і бажанні робити їм приємне.

Дитинство і юність

У віці від трьох до восьми років на дитину впливають додаткові агенти соціалізації: вчителі, лідери скаутських організацій, вихователі в літніх таборах, лікарі, дантисти, нові няньки. У цей час не тільки

росте кількість агентів соціалізації, але і міняється програма їх дій. Все більший упор робиться на оволодіння розумовими і пізнавальними навичками; дитина вчиться вживати букви і числа, освоює складні системи правил. Коли діти досягають зрілості, головними агентами соціалізації можуть стати для них не батьки, а однолітки.

Засоби масової інформації. У нашому суспільстві діти значною мірою засвоюють ролі і правила поведінки в суспільстві з телевізійних передач, газет, фільмів і інших засобів масової інформації. Символічний зміст, представлений у цих засобах масової інформації, впливає на процес соціалізації, сприяючи формуванню визначених цінностей і зразків поведінки. Справді, деякі дослідники вважають, що вплив телебачення як агента соціалізації майже таке ж велике, як вплив батьків; цей факт викликає подив багатьох батьків. Телебачення є найбільш розповсюдженим засобом масової інформації. Діти у віці від двох до одинадцяти років проводять у телевізора в середньому близько 27,6 години на тиждень. Середній випускник школи вже встиг витратити в середньому близько 15 тис. годин на перегляд телепередач (сюди входять, крім усього іншого, близько 350 тис. рекламних оголошень і 18 тис. убивств). Єдине, що займає ще більше часу в житті дитини, – це сон. <...>

Якою мірою засоби масової інформації впливають на зміну поведінки? Деякі експерти затверджують, що вони лише підкріплюють ідеї, що вже завоювали популярність: люди завжди шукають, сприймають і запам'ятовують у першу чергу ті факти, що підтверджують їх власні думки. Інші вважають, що засоби масової інформації, включаючи передачі, що транслюють спортивні ігри, впливають на молодих людей, схвалюючи їх нестримані вчинки і відволікаючи від таких корисних занять, як читання і спілкування між собою.

Школа. У школі навчають не тільки читанню, письму й арифметиці, але і дають враження про суспільні цінності. <...> Школа являє собою суспільство в мініатюрі – саме тут відбувається формування особистості дитини і її поведінки; школа намагається об'єднати дітей, протидіє їхні спробам шукати козлів відпущення й інших проявів антигромадської поведінки; багато в чому це нагадує, як у великому соціумі встановлюються правила, що регулюють поведінку в громадських місцях.

Оскільки соціалізація, здійснювана в школі, значно відрізняється від домашнього виховання, перехідний період від дому до школи може бути зв'язаний із труднощами. Школа по суті своєї сприймається як бездушний заклад з казенною обстановкою й авторитарною

владою, далеке для дитини, що виховувалася дома. Коли в класі 30 чи 40 учнів, вчитель не може бути ніжним і ласкавим, як батьки. Діти повинні також пристосуватися до того, що вони стають членами великого колективу, а не маленькою групою з трьох-чотирьох хлопців, що грають разом. <...>

Психологія соціалізації

Яким чином здійснюється соціалізація дітей? Ніхто не може дати вичерпну відповідь на це питання, але аналіз чотирьох психологічних механізмів (імітації, ідентифікації, почуття сорому і провини) допомагає пояснити сутність даного процесу.

Імітацією називається усвідомлене прагнення дитини копіювати визначену модель поведінки. <...>

Як правило, зразками для наслідування в першу чергу стають батьки, але діти можуть брати приклад і з вчителів або інших людей, що володіють владою або високим статусом, якщо між ними склалися теплі, емоційні відносини. Діти також схильні копіювати поведінку дорослого, який карає їх.

Ідентифікацією називається спосіб засвоєння дітьми батьківської поведінки, установок і цінностей як своїх власних. Діти сприймають особливості особистості батьків, а також інших людей, з якими тісно пов'язані. Наприклад, якщо ваша мама вибрала професію адвоката, тому що глибоко вірить, що бідні гідні захисту, ви можете наслідувати її приклад і теж стати юристом або брати участь у різних програмах допомоги бідним.

Імітація й ідентифікація – позитивні механізми, тому що сприяють формуванню визначеної поведінки. *Сором* і *вина* являють собою негативні механізми, оскільки вони забороняють визначену поведінку або придушують її. Почуття сорому і провини тісно пов'язані між собою, фактично вони багато в чому збігаються. Ви відчуваєте сором, якщо вас застають "на місці злочину", коли ви без дозволу берете печиво з вази; ви почуваєте себе подавленим і приниженим. Сором звичайно асоціюється з відчуттям, що вас викрили і зганьбили.

Почуття провини пов'язане з таким же хвилюванням, але тут мова йде про покарання самого себе, поза залежністю від інших людей. Не важливо, піймали вас "на місці злочину" чи не піймали, ви почуваєте себе винуватим у тому, що стягнули печиво, – це значить, що вас мучить власна совість.

Подібно імітації й ідентифікації, почуття сорому і провини надовго западають у душу. Якщо маленьку дівчинку покарали за те, що вона грала "у доктора" із сусідським хлопчиком, то, можливо, коли вона виросте, секс для неї якийсь час буде зв'язаний з неясним почуттям сорому чи провини.

Випадки, коли соціалізація не вдається

Незважаючи на фактори, що впливають на процес соціалізації, вона трохи нагадує постріл по мішені, що рухається, що не завжди попадає в ціль. Однак одні випадки невдалої соціалізації можуть бути більш серйозними, ніж інші.

Деякі соціологи вважають, що існує залежність між невдалою соціалізацією і психічними захворюваннями. Леннард і його колеги виявили зв'язок між способами комунікації, що склалися в родині, і шизофренією. Вони досліджували два різних способи комунікацій: зовнішній і внутрішній. Зовнішня комунікація – стосунки зі сторонніми людьми, а також між батьками і дитиною. Бесіду про зірку телеекрана чи родину, що проживає по сусідству, варто вважати прикладом зовнішньої комунікації. Внутрішні комунікації стосуються почуттів, думок і щиросердечних переживань батьків і дитини. Внутрішні комунікації складаються з висловлень і питань. Наприклад, один з батьків говорить дитині: "Ти тільки тоді буваєш гарним, коли тобі це вигідно" або: "Ти не занедужаєш. Не вселяй собі, що ти хворий". Леннард показав, що в родинах, де діти хворі на шизофренію, переважає тенденція до внутрішньої, а не до зовнішньої комунікації. Він затверджує, що такий тип виховання супроводжується вторгненням батьків в особисте життя дітей, що перешкоджає розвитку їх самосвідомості і здатності контролювати свої почуття.

Кон (1969) висунув інше пояснення зв'язку між шизофренією і соціалізацією. Відзначивши, що шизофренія особливо широко розповсюджена серед представників нижчого класу, він припустив, що вона обумовлена методами соціалізації, характерними для цього класу. Діти з нижчого класу в більшій мірі привчаються підкорятися іншим людям, тому в них може скластися спрощене уявлення про авторитет і деякі інші аспекти реального життя. І коли в їхньому особистому житті відбувається криза, яку не можна перебороти за допомогою засвоєних правил, вони падають духом і зовсім нездатні витримати стрес. Кон стверджує, що такі симптоми шизофренії, як спрощене, ригідне уявлення про реальність, страх і підозрілість, не-

вміння ставити себе на місце інших, є гіпертрофованими рисами особистості, схильної до конформізму.

"Невдача" чи "успіх" соціалізації можуть залежати від методів, застосовуваних для її здійснення. Соціологи встановили, що методи, що використовуються в процесі соціалізації, впливають на готовність людей засвоювати загальноприйняті цінності. Наприклад, схильність молодих людей чинити опір чи підтримку істеблішменту залежить від того, як вони розцінюють допомогу чи контроль з боку батьків. Підлітки, яким батьки мало допомагають, зловживаючи при цьому своєю владою (у першу чергу це стосується батьків), часто стають нонконформістами в питаннях релігії, багато хто з них прагнуть протиставити свої особистісні принципи загальноприйнятим цінностям суспільства. Підлітки, які усвідомлюють, що батьки одночасно підтримують і контролюють їх, у більшій мірі схильні дотримувати традиційних релігійних переконань і прагнуть до збереження статус-кво. <...>

Короткий зміст

1. Соціалізація, тобто шляхи, якими люди здобувають досвід і освоюють установки, що відповідають їх соціальним ролям, має дві мети: сприяти нашої інтеракції на основі соціальних ролей і забезпечити збереження суспільства завдяки засвоєнню його новими членами сформованих у ньому переконань і зразків поведінки.

2. Люди майже не мають вроджених моделей поведінки. Але вони в набагато більшій мірі, ніж будь-яка тварина, наділені здатністю засвоювати складні навички (наприклад мова). Культурні цінності – від законів до неписаних правил гарного тону – регулюють вчинки і прагнення людей.

3. Соціобіологи стверджують, що сукупність генетичних схильностей стимулює або стримує наші вчинки. Відповідно до цієї точки зору такі типи поведінки, як альтруїзм, обумовлені тим, що вони сприяють виживанню виду, у той час як, наприклад, кровозмішення шкодить цьому. Критики соціобіології підкреслюють, що немає доказів основного принципу даної теорії, відповідно до якого визначені види поводження є генетично обумовленими. Ця теорія не враховує також те, що на поведінку людей впливає їх здатність використовувати символи і міркувати.

4. Взаємодія таких факторів, як фізичні риси людини, навколишнє середовище, індивідуальний досвід і культура, створює унікальну особистість. Кулі вважав, що особистість формується завдяки "дзеркальному Я", з нашої інтерпретації думок і почуттів інших людей із приводу нас.

Відповідно до точки зору Міда, процес формування особистості включає три різні стадії: імітації, чи копіювання дітьми поведінки дорослих; ігрової стадії, коли діти сприймають вчинки людей як виконання ролей, і групової гри, коли діти осмислюють чекання цілої групи людей.

5. Відповідно до теорії розвитку особистості, запропонованої Фрейдом, особистість включає три елементи: *Ід* – джерело енергії, що харчується прагненням до задоволення; *Его,* що здійснює контроль поводження особистості на основі "принципу реальності", і *Суперего,* що виконує моральну й оцінну функцію. Формування цих трьох елементів особистості припускає послідовне проходження чотирьох стадій: оральної, анальної, фалічної і стадії статевої зрілості. Кожна з них пов'язана з визначеною ділянкою тіла, називаною ерогенною зоною.

6. Відповідно до теорії когнітивного розвитку Піаже, діти проходять ряд послідовних стадій, у процесі яких вони засвоюють нові навички, що визначають межі можливого для них пізнання. Стадії змінюють одна одну в певній послідовності: сенсомоторна (від народження до двох років); операціональна (із двох до семи років); стадія конкретних операцій (із семи до одинадцяти років); стадія формальних операцій (із дванадцяти до п'ятнадцяти років).

7. Колберг засновує свою теорію розвитку особистості на процесі морального вдосконалення, що складається із шести стадій. На ранніх стадіях діти прагнуть уникнути покарання або одержати винагороду. На середніх стадіях люди осмислюють думки інших людей про них, чекання суспільства і правила поведінки, що затвердилися в ньому. На останніх стадіях відбувається становлення моральних принципів особистості, що не залежать від загальноприйнятих цінностей.

8. Брим вважає, що процес соціалізації продовжується протягом усього життя людини і соціалізація дорослих відрізняється від соціалізації дітей наступними особливостями: соціалізація дорослих – це головним чином зміна зовнішнього поводження, а в ході соціалізації дітей відбувається формування ціннісних орієнтацій. Дорослі здатні оцінювати норми, а діти можуть лише засвоювати їх. Соціалізація дорослих має своєю метою допомогти людині опанувати визначеними навичками; соціалізація дітей у більшій мірі торкається сфери мотивації.

9. Згідно адаптивному підходу до соціалізації життя дорослих людей включає ряд очікуваних і несподіваних криз. Наприклад, вихід на пенсію чи передчасна смерть одного з подружжя. Людина повинна знайти вихід із ситуації, що створилася, і пристосуватися до неї. Протилежної точки зору дотримуються прибічники еволюційного підходу, відповідно до якого завдяки подоланню криз відбувається

подальше вдосконалення особистості. Наприклад, Еріксон розробив теорію розвитку особистості, що передбачає вісім стадій, три з який властиві літнім людям. На кожній стадії в житті індивіда виникає визначена криза, чи потрясіння; перехід від однієї стадії до наступної відбувається завдяки подоланню цієї кризи.

10. Ще одна точка зору на соціалізацію висунута Гоулдом, що вважає, що соціалізація дорослих пов'язана з поступовою відмовою від наївних дитячих уявлень, наприклад, про всемогутність авторитетів і про те, що оточуючі повинні виконувати наші вимоги.

11. Останнім часом соціологи почали вивчати соціалізацію людей похилого віку. Розов вважає, що соціалізацію літніх американців не можна визнати ефективною, їхні ролі чітко не визначені.

12. Дослідження дітей, що у дитячі роки були позбавлені турботи батьків, свідчить, наскільки важливий контакт із близькою людиною для нормального розвитку дитини. Госпіталізм (тобто шкідливий вплив казенної обстановки дитячих установ, де діти позбавлені ласки і любові) також згубно впливає на дітей. В цих установах спостерігається більш високий рівень захворюваності і смертності дітей, вони відстають у своєму фізичному і розумовому розвитку. Дослідження дитинчат мавп, проведене Харлоу, також свідчить про важливість теплих взаємин з дорослими, які є могутнім чинником соціалізації.

13. Серед агентів соціалізації слід зазначити роль засобів масової інформації і школи. Деякі телевізійні програми розширюють пізнавальні навички дітей, у той час як інші передачі можуть стимулювати негативне поводження. Прилучаючи дітей до таких цінностей, як патріотизм, школа підготовляє їх до засвоєння інших цінностей суспільства.

14. Чотири психологічні механізми допомагають зрозуміти, як відбувається соціалізація дітей. Імітацією називається усвідомлене прагнення дитини копіювати поведінку батьків і вчителів, що служать для нього зразками. Ідентифікація – це процес засвоєння дітьми життєвої позиції батьків і інших дорослих. Сором і провина: є негативними механізмами, що забороняють визначену поведінку чи придушують її.

15. Крос-культурне дослідження М.Кона показало, що батьки із середніх шарів суспільства заохочують ініціативу і вільнодумство своїх дітей, у той час як діти робітників виховуються в дусі конформізму. Крім того, у результаті цього дослідження було виявлено, що в родинах католиків матері більш високо цінують конформізм, ніж у родинах протестантів. Батьки негритянського походження в більшій мірі вселяють своїм дітям конформізм, ніж білі батьки. На відмінності в здійсненні соціалізації впливають особливості культури.

Шихірев П.Н.

*Соціальна установка**

Поняття соціальної установки було уведено у 1918 році Томасом та Знанецьким. Вони визначали її як психологічний процес, що розглядався у відношенні до соціального світу і був взятий насамперед у зв'язку з соціальними цінностями. "Цінність, – казали вони, – є об'єктивною стороною установки. Таким чином, установка є індивідуальною (суб'єктивна) стороного соціальної цінності". Томас і Знанецьки неодноразово підкреслювали значення дляч розуміння соціальної установки того факту, що "вона за своєю сутністю залишається чиїмось станом". У цьому визначенні соціальна установка представлена як психологічне переживання індивідом значення або цінності соціального об'єкта. Вона функціонує одночасно як елемент соціальної структури, оскільки зміст психологічного переживання визначається зовнішніми, локалізованими в соціумі об'єктами.

Будучи зверненою однією зі своїх граней до соціології, а іншою – до психології, об'єднуючи афекти, емоції та їх предметний зміст у єдине ціле, соціальна установка представлялася саме тим поняттям, яке, здавалось, могло лягти в основу теоретичного пояснення соціально значущої поведінки.

Соціальною психологєю вона була сприйнята з особливою готовністю, оскільки представлялася саме тією вихідною одиницею, яка зможе виконувати роль, подібну ролі хімічного елемента в хімії, атому у фізиці, клітини у біології.

Змоги знайти та запропонувати такий елемент у соціальній психології є багаточисельними. До них можна віднести концепцію Макдугала, у якого цю роль виконував "інстинкт", а також теорії, які побудовані на таких одиницях, як "звички", "почуття" і т.п. Ці вихідні елементи були відсунуті як занадто умоглядні, невизначені і, головне, які не піддавалися емпіричному дослідженню. Тому, коли з'явився концепт, доступний для операційного визначення і в той же час який охоплював зміст, раніше визначений інтуітивно, то цілком природно, що він швидко завоював загальне визнання.

До кінця 60-х років соціальна установка стало закріпилася як основне поняття при поясненні соціально-психологічних процесів як

* Шихирев П.Н. Современная социальная психология США. – М., 1979. – С. 86-103

на індивідуальному, так і на груповому рівні. За обсягом досліджень з нею може конкурувати тільки мала група, але якщо дослідження установки можна собі уявити поза груповим процесом, то зворотна картина просто немислима.

Будучи однією з центральних галузей досліджень, соціальна установка пережила разом зі всією соціально-психологічною наукою її підйоми та падіння. Перший період (1918-1940 рр.) визначався теоретичними дискусіями про зміст самого поняття, розвитком техніки вимірювання установки (починаючи зі шкали Терстоуна, запропонованої у 1928 р.). До кінця цього періоду була встановлена одна з відмінних ознак соціальної установки – "інтенсивність позитивного або негативного афекту відносно якогось психологічного об'єкта". У 1931 році Парк додав ще дві ознаки: латентність (недоступність для прямого спостереження) та походження з досліду. У 1935 році Г.Оллпорт, який зробив велику роботу з узагальнення визначень, що були в той час, запоропонував свій варіант, який до теперешнього часу "виконуючий обов'язки" загальновизначеного: "Установка є станом психонервової готовності, який склався на основі досвіду і зумовлює направлений та динамічний вплив на реакції індивіда відносно усіх об'єктів або ситуацій, з якими він пов'язаний". У цьому визначенні основні ознаки установки – її передуюча та регулятивна дія.

Другий етап (1940-1950) – період відносного спаду у дослідженні соціальної установки, який пояснюється зміною інтересів до динаміки групових процесів – галузь, стимульована ідеями К.Левіна; відзначились і нереалізовані надії на квантифікацію установки. Разом з цим саме у цей період (у 1947 р.) Смітом був запропонований поділ установки на три компоненти: когнітивний, афективний та поведінковий, а також було встановлено, що ця структура володіє конкретною стійкістю. Акцентуючи увагу на цій стороні установки, Д. Кемпбел визначає її як "синдром стійкості реакції на соціальні об'єкти".

Третій етап (середина 50-х – 60-ті роки) – період розквіту досліджень установки. На цей час припадають дослідження процесу її змін, виконані школою К.Ховленда та відомі як Йєльські дослідження. В них вивчався в основному зв'язок між когнітивним та афективним компонентами установки. З 1957 року з появою теорії когнітивного дисонансу Л.Фестінгера розпочались дослідження зв'язків когнітивних компонентів різних установок. В цей же час з'явились функціональні теорії (або теорії функцій установки у структурі індивідуальної поведінки) Сміта з соавторами, Келмена та Д.Каца, теорії змі-

ни установки Мак Гайра, Сарнова, була удосконалена техніка шкалювання, почали застосовуватися психофізіологічні методи вимірювання установки.

70-ті роки – період явного застою. На фоні витрачених зусиль досить збентежуючими виглядають такі результати, як велика кількість протирічних та неспівставних фактів, відсутність навіть подоби загальної теоретичної основи, різноманітна мозаїка різних гіпотез, що мають скоріше ретроспективну, ніж перспективну пояснюючу силу, протиріччя щодо кожного з пунктів, які містяться у "звідному" визначенні Г.Оллпорта, наявність таких суттєвих недоліків, як недостатні дослідження взаємозв'язку установки та реальної поведінки.

Різнобій теоретичних концепцій, протиріччя фактів особливо кидаються в очі на фоні одноманіття методології та техніки емпіричного дослідження, як би не залежних від конкретних цілей дослідження. Установка вимірюється у переважній більшості випадків на основі вербального самозвіту респондента про свою позицію відносно якогось об'єкта на так званому континіумі установки, градуйованому між полюсами плюс – мінус: дуже добре – дуже погано.

Одноманіття методів щодо рішення різних дослідницьких задач з різних теоретичних позицій обумовлено дотриманням принципу операціоналізму. Незважаючи на різні критерії, що покладені в основу вихідних визначень, усі вони операціональні, тобто побудовані як робочі визначення для вимірювання обраних параметрів: інтенсивності, стійкості, ступеня організованості компонентів і т.п.

Розглянемо тепер на конкретному прикладі досліджень установки, як діє технологічний ланцюжок: модель людини – методологія дослідження – інтерпретація даних, як об'єктивне явище трансформується у цьому процесі.

У біхевіористській схемі "установка розглядається як імпліцитна, опосередкована реакція – гипотетична конструкція або проміжкова змінна між об'єктивним стимулом та зовнішньою реакцією. Установча реакція, що недоступна для зовнішнього спостереження, є одночасно реакцією на стимул, що спостережуться, і стимул для реакції, що спостережується, діючи на зразок "зв'язкового" механізму. Ці стимулюючо-реактні зв'язки (стимул, що спостережується – установка; установка – об'єктивна реакція) приблизно підкоряються усім законам теорії поведінки… Установка визначається як імпліцитна реакція, що викликає драйв, яка вважається соціально значущою у суспільстві індивіда".

З цього опису установки, який дає Л.Дуб, наявно видно, як діє біхевіористська модель. Вочевидь, що найбільшу складність для ін-

теграції установки у цю модель представляє властивість останньої внутрішньо опосередковувати, відрізняючи її від реакції на стимул, що зовнішньо спостерігається. Визнати, що у психологічній структурі поведінки може бути наявним такого роду явище, – означає піддати ревізії основу усієї біхевіористської концепції. З іншого боку, очевидна плодотворність концепту установки для пояснення соціально-психологічного аспекту поведінки.

Інтеграція досягається шляхом двох операцій: установка сама оголошується реакцією, чим знімається її властивість бути цілісним станом, а її латентність, тобто недоступність для спостереження, трактується тільки як засіб, що дозволяє зняти проблему спостереженості, оскільки латентність виявляється при цьому всього лише гіпотетичною конструкцією. У результаті біхевіоризм отримує можливість оперувати поняттям установки, пристосувавши його до своєї теоретичної схеми, згідно з якою людина – система стимульно-реактних зв'язків, що складаються в результаті зовнішніх впливів. Установка нічого не додає у цю схему, виявившись такою ж "засвоєною поведінковою диспозицією" (Д.Кемпбел), як і багато інших. Її специфіка зникає.

Після такої трансформації установка стає доступною для прийнятих біхевіоризмом засобів вимірювання, що у значній ступені полегшується також уявленням про її трикомпонентну структуру. Воно дозволяє, з іншого боку, взяти до уваги у деякій ступені "людяність" соціальної установки, що проявляється у вербальності реакцій, з іншого – не виділяти соціальну установку серед установок будь-якого біологічного організму. Адже вербальна реакція згідно з біхевіористським поглядом є не що інше, як фізична поведінка, "струс повітря", що поділяється на елементарні моторні акти.

Незважаючи на всі зазначені операції, біхевіоризм за визнанням авторів оглядових робіт, не може до кінця вирішити проблему латентності установки. Остання в цілому "виявляється незручним поняттям у науці, що основано на величинах, які спостережуються".

Набагато легше ця проблема вирішується у руслі когнітивістської орієнтації на основі моделі "мислячої людини", що ставить у центр уваги його внутрішню когнітивну струтуру (а не тільки зовнішню вербальну реакцію).

За визначенням Рокоча, "соціальна установка – це відносно стійка у часі система поглядів, уявлень про об'єкт або ситуацію, що призводить до конкретної реакції". Ще більш детально, з позиції гештальтпсихології, описує установку С.Аш: "Установка є організацією досвіду і знань, пов'язаних з даним об'єктом. Це ієрархічно організо-

вана структура, частини якої функціонують у відповідності до їх місця у загальній структурі. На відміну від психофізіологічної установки сприйняття, вона високо концептуалізована".

Таким чином, згідно з когнітивістською орієнтацією, роль установки, тобто опосередкована заново надходженню інформацією, виконує уся когнітивна структура, яка асимілює, модифікує або блокує її. Весь процес розгортається у свідомості, і в цьому значенні когнітивістська концепція більш "людяна", але саме тому і виникає її основна проблема: розведення установки з елементами когнітивної структури (власною точкою зору, переконанням), що позбавлені найважливішої властивості установки – її імманентної властивості регулювати поведінку, її динамічного аспекту. Цей недолік компенсується по-різному. Згідно з теорією когнітивного дисонансу одинична установка позбавлена динамічного потенціалу. Він виникає тільки як результат неузгодження когнітивних компонентів двох установок. На думку інших дослідників, установка у когнітивній структурі (знання) енергетично "заряджається" від її зв'язку з більш або менш центральною цінністю.

У психоаналітичній концепції установки ми спостерігаємо іншу картину. Ще у 1935 році Г.Оллпорт казав про те, що "Фрейд наділив установку життєвою силою, зрівнявши її з бурною течією безсвідомого життя". Це не треба розуміти буквально, адже Фрейд не приділяв уваги конкретно установці. Вплив Фрейда виявляється у висуванні тези про те, що установка хоча і не має власного енергетичного заряду, але може черпати його, регулюючи вже наявну психоенергетику. Згідно з психоаналітичною концепцією Сарнова, "установка індивіда у відношенні до класу об'єктів визначається особливим значенням, яке ці об'єкти стали відігравати відповідно до реакцій, що зменшують напруженість особливих мотивів та розв'язують особливі конфлікти між мотивами".

Для усіх наведених вище визначень характерна одна загальна риса – обмеженість сфери дії установки областю індивідуальної поведінки. Іншими словами, соціальна установка розглядається переважно у індивідуально-психологічному аспекті. Свою логічну завершеність ця лінія знайшла у теорії соціального судження М.Шерифа та К.Ховленда. У ній реалізована гранична екстраполяція даних, отриманих у загальній та експерементальній психології. Основний висновок цієї теорії полягає в тому, що соціальна установка змінюється за єдиним законом асиміляції та контрасту, виявленому при дослідженні установки сприйняття у загальній психології.

В основних теоретичних напрямах досліджень соціальної установки її соціальність або зовсім ігнорується, будучи прирівненою до організмістських диспозицій, як це, наприклад, роблять біхевіористсько орієнтовані дослідники, або зводиться до знання, що має афективне або емоціональне забарвлення, або визначається через соціальність об'єкта установки. Це ігнорування соціальності як особливої якості, характерної для американської соціальної психології, логічно завершилось при дослідженні соціальної установки запереченням її якісної своєрідності. Все це фактично веде до її теоретичної девольвації, перетворює всього-навсього в термін для перекладу старих теорій на сучасну наукову мову, що не робить їх більш змістовними.

Обмеження досліджень соціальної установки рамками психології індивіда також логічно веде до того, що за межами дослідження залишається її властивість виконувати функції регулятора не тільки на індивідуальному але й на соціальному рівні. Адже соціальна установка об'єднує в собі ці властивості, будучи "вставленою" у структуру поведінки членів соціальної групи. Розкрити природу цієї єдності, його внутрішні закономірності американська психологія не змогла через відмічену філософську та методологічну обмеженість.

Ця обмеженість зберігається навіть у соціологічних підходах, які, здавалося б, повинні йти до аналізу установки від соціуму. Тим не менш і в символічному інтеракціонізмі – найбільш відомій соціологічній орієнтації у соціальній психології – вона "розглядається через "Я"-концепцію, яка формується інтерналізованими установками інших". "Я"-установка, тобто ставлення людини до самої себе, виявляється загальною системою координат, у котрій розміщуються усі інші установки.

Цікаві, але обмежені підходи до аналізу функцій соціальної установки у соціальній загальності намічені в роботі Сміта, Брунера і Уайта, а також у теорії Келмена. Головний постулат першої роботи полягає в тому, що індивід виражає ту або іншу точку зору тільки тому, що вона використовується або як засіб зберігання відносин з іншими людьми, або як засіб для їх розторгнення. Іншими словами, точка зору, що припустимо відображує установку, може виконувати дві фукції: ідентифікації з групою або протиставлення себе групі.

Ідея про соціальні причини стійкості прояву соціальної установки була розроблена Келменом. Він виділив три процеси, що сприяють цій стійкості: підлягання, ідентифікацію та інтерналізацію. У першому випадку мається на увазі зберігання установки під впливом зовнішнього контролю, у другому – для підтримки соціальних зв'яз-

ків, у третьому – стійкість установки пояснюється тим, що сам об'єкт установки має для індивіда особисте значення, незалежно від зовнішнього контролю або ухвалення зі сторони суспільства.

Отже, для досліджень установки виявляється характерним одночасно різнобій її інтерпретації у різних теоретичних схемах та єдина методологічна обмеженість сферою індивідуальної поведінки.

Немає сумнівів, що ця обмеженість багато в чому викликана залученням теоретичних схем із загальної психології. А також, як у позитивістській орієнтованій загальній психології, людина постає механістські роздробленою на стимульно-реактні зв'язки, у соціальній психології індивід визначається як "комплекс соціальних установок".

Важливо, однак, підкреслити, що сама установка (відповідно до того ж принципу) вивчається або ізольовано (як у біхевіористській схемі), або у кращому випадку в зв'язку з установкою того ж рівня (як у когнітивістській схемі). Але і на цьому процес дроблення не закінчується. Сама установка поділяється на когнітивний, афективний та поведінковий елементи.

І, нарешті, своє завершення фрагментація знаходить у виділенні всередині самих цих компонентів операціонально визначених та доступних для вимірювання якостей. Так, наприклад, у когнітивному компоненті виділяються інформаційний зміст, часова перспектива, центральність – периферійність, в афективному – направленість, інтенсивність, у поведінковому – об'єктивність, ситуативність і т.д.

Досить важливо підкреслити наступне. Кожен із наступних етапів фрагментації об'єктів веде до все більшої диверсифікації знання, його дроблення у залежності від конкретного розуміння установки, її компонентів і зв'язків між ними, від виділеного параметру, гіпотези про нього, від вибору залежної та незалежної змінної для перевірки гіпотези, від застосованої процедури і техніки дослідження, а також від багатьох інших, не менш важливих умов. Дивовижно, що дослідження одного і того ж об'єкта нагадують будівництво Вавилонської вежі у момент розпаду будівників мовною ознакою (12 мов).

Чи можлива інтеграція таких знань, на що сподіваються зараз американські психологи, і якщо так, то на якій підставі?

Спроби синтезу вже застосовувались. У 1960 році Д.Кац виступив з функціональною теорією установки. Запропонувавши вивчати установку з точки зору потреб, які вона задовольняє, він виділив 4 її функції, що відповідають, на його думку, головним потребам особистості: 1) інструментальну (пристосувальну, утилітарну); 2) его-захисну; 3) вираження цінностей; 4) організація знання, пізнання дійсності.

Д.Кац прямо заявив, що перша функція позичена з біхевіоризму і теорій навчання, друга – у Фрейда та його послідовників, третя – з психології особистості (дослідження проблеми самовираження, самореалізацій), четверта – з гештальтпсихології. Твердо кажучи, цю теорію не можна назвати теорією: вона скоріше "вправа з перекладу різних теорій на одну мову", "спроба звести в одне ціле усі теорії під одною назвою" – як це було відмічено її критиками. Вона виявилася цікавою тільки тим, що, будучи композицією з усіх попередніх теоретичних підходів, відобразила усю еволюцію досліджень установки від Томаса і Знанецьки, призвавши до повернення "на свої кола".

Дослідники-емпірики цей заклик та теорію зустріли без ентузіазму не тільки через причину її еклектизму. Для них факти, отримані у власному емпіричному дослідженні, відповідно до принципу операціоналізму набували значення самого об'єкта.

Мабуть, через це не знаходить особливого відгуку монументальна за своїм задумом ідея Д.Стаатса, який намагався здійснити інтеграцію "знизу", тобто з'єднати накопичені факти на основі однієї теоретичної платформи – варіанту теорії навчання. У даному випадку питання постає про правомірність інтерпретації даних, отриманих відповідно до однієї теоретичної схеми, в іншій схемі, де вони можуть набути іншого значення. Рішення цієї проблеми ускладнюється ще й тим, що дані складно співставляються не тільки всередині однієї і тієї ж теоретичної орієнтації, про що досить змістовно свідчить робота самого А.Стаатса, не тілки всередині одного напряму, що розвивається у рамках цієї орієнтації, але навіть між дослідженнями конкретного явища всередині цього ж напряму.

Підтвердженням цьому може слугувати Йєльські дослідження процесу переконання, виконані під керівництвом К.Ховленда. Вони були об'єднані єдиною теоретичною та методологічною платформою – біхевіоризмом з його центральними поняттями (стимул, реакція, підкріплення), акцентом на дослідження "об'єктивної" (зовнішньоспостережуваної) поведінки. Вивчалася зміна установки як процес взаємодії когнітивного та афективного компонентів. Загальною була точка зору, згідно з якою зміна когнітивного компоненту (точка зору, переконання) тягнуть за собою зміну афективного та поведінкового компонентів. І, тим не менш, майже по кожній з досліджуваних умов ефективної комунікації: односторонньої – двосторонньої аргументації, пріоритету виступу (до або після опонента), ефекту "бумерангу", "запізнювального" ефекту та інших – були отримані суперечливі дані, що не піддаються інтеграції в одну схему.

Інший приклад – теорія когнітивного дисонансу, що викликала не меншу кількість суперечливих даних, які заперечують одні одних.

Як же в такій ситуації можна казати про інтеграцію хоча б двох основних – біхевіористської та когнітивістської – орієнтації? Але якщо б всередині кожної з орієнтацій було досягнуто відносну єдність висновків, знайти для них загальну платформу – задача винятково складна, оскільки вони протистоять на одній не тільки як теоретичні орієнтації.

Вони не співставні та методологічні. Біхевіористська модель таксономічна, тому в Йєльських дослідженнях акцент робиться на вивчення залежних змінних, в той час як когнітивістська модель, диференціальна за своєю сутністю, вивчає в основному незалежні змінні.

Окрім цього, одну з головних перешкод на шляху подальшого дослідження установки автори однієї з оглядових робіт справедливо бачать в тому, що занадто мало експериментів проводиться спеціально для перевірки протирічних висновків, отриманих на основі різних теорій, що автори різних теорій не поспішають з таким співставленням, що змінні обираються довільно та вивчаються дуже ізольовано, що їх вивчення ведеться в основному методом лабораторного експерименту.

Іншими словами, необхідність якоїсь, хоча б робочої, умовної уніфікації відчувається та усвідомлюється, хоча досить популярним є і інший тезіс: “нехай розквітають усі квіти”. Безумовно, більш або менш загальноприйнята система понять могла б сприяти інтеграції фактів і даних, однак ще більш важливою умовою подолання існуючого розброду відновлення цілісності самого об’єкта, тобто знаходження зворотного шляху від змінних, компонентів установки, коплексу установок – до індивіда, і не просто абстрактного індивіда, а цілісної живої людини. Про те, що саме в цьому напрямі слід шукати вихід, свідчить дослідження проблеми відповідності установки реальній поведінці.

К.Ховленд на його співробітники вивчали в основному відношення когнітивного і афективного компонентів установки. Виявлялося, як змінюється точка зору або переконання, як зміна точки зору, тобто когнітивного компоненту, змінює емоціональне відношення реципієнта, тобто збільшує (або зменшує) відчуття симпатії (або антипатії) до об’єкта установки. Відповідно до постулату біхевіоризму про те, що значення, будучи засвоєним, входить до структуру досліда та спричиняє внаслідку регулюючий вплив на саму поведінку, вважалося, що гарантія успіху комунікатора у його можливості

реалізувати ту або іншу точку зору у когнітивну структуру реципієнта або змінити його точку зору з конкретного питання. Іншими словами, при дослідженні відношення когнітивного та афективного компонентів увага приділялася одному напряму: від когнітивного до афективного.

У деяких дослідженнях Йєльської групи було також показано, що можна змінити точку зору досліджуваних, даючи їм, наприклад, "грати роль" своїх опонентів або навіть заставляючи механічно повторювати (тобто шляхом чисто моторного закріплення) потрібну комунікатору ідею.

Але всі ці результати (до речі кажучи, не завжди підтверджувані) були отримані у лабораторному експерименті та можуть вважатися валідними тільки в цих умовах. Прагнучи до здобутку максимально "позитивного" знання, дослідники в дійсності вивчали псевдооб'єкт, тобто об'єкт, що був узятий у його штучних, вирваних з життєвого середовища проявах.

Ця вада методології, що визвана дробленням об'єкта дослідження, виявилася особливо чітко, коли були поставлені питання про те, що відбувається з цією ізольовано зміненою точкою зору, коли вона починає витримувати тиск з боку таких фактів, як загальний стан когнітивної структури, реальні вимоги реальної ситуації тощо.

Ще меншу валідність дані Йєльських досліджень виявили при вивченні так званого парадоксу Ла П'єра – феномену явної невідповідності точки зору та поведінки. Протягом тривалого часу "ступінь взаємозв'язку між невербальною та вербальною поведінкою був невідомим та малоцікавим для більшості дослідників", тобто мовчки сприймався постулат про відповідність вербальної поведінки невербальній, а говорячи просто, вважалося, що люди поводяться у житті так, як вони про це говорять.

Однак, у 1969 році, зібравши результати майже всіх досліджень проблеми відповідності вербальної поведінки невербальній, А.Уїкер дійшов висновку, що "декламовані установки скоріше не пов'язані або мало пов'язані з невербальною поведінкою". Співставляючи дані на користь гіпотез про відповідність або невідповідність установки поведінці, Кіслері та соавтори відмічають, що дані про невідповідність отримані переважно в умовах реального життя, а дані про відповідність – в умовах лабораторного експерименту. Іншими словами, відповідність вербальної поведінки невербальній ставиться у залежність від ситуації. У той же час існують дані про те, що один і той же індивід у ситуації, вимагаючої одної поведінки, все ж

таки поводить себе так, як цього потребує "інша організована спільність", тобто в одній ситуації індивід поводить себе відповідно до установки, засвоєної в іншій ситуації, не уступаючи актуальному "ситуативному тиску". І це скоріше правило, ніж виняток, інакше у поведінці людини не було б визначеної, хоча і не завжди стійкої послідовності.

Штучна ізоляція соціальної установки для, здавалося б, найбільш глибокого її вивчення призвела по суті до того, що в умовах лабораторного експерименту, та й в інших польових дослідженнях, вона вивчалася тільки як загальноприйнята соціально підтримувана точка зору, у той час як поведінка у реальному житті – це складний комплекс, результат впливу чисельної кількості факторів: припущень індивіда про можливі наслідки даної поведінки, оцінки цих наслідків, точок зору індивіда про те, чому він відчуває, що повинен діяти так або інакше, його точок зору про те, яка поведінка вважається допустимою у його суспільстві, рівня афективної конотації, мотивації дії відповідно до нормативних переконань тощо.

Таким чином, вивчення установки відповідно до канонів позитивізму призвело до того, що в кінці технологічного "ланцюга" дослідження виходить досить своєрідний продукт: абстрактна позиція абстрактного індивіда, що декларує свою згоду з пануючими цінностями.

Обмеженість та навіть наївність такого результату останнім часом стали настільки очевидними, що мова вже йде не про те, дотримуватися попередньої логіки дослідження або ні, а про те, як її змінити. Зокрема, пропонується відмовитись від поділу установки на компоненти, конкретизувати дослідження (наприклад, визначати відношення не до чорношкірих взагалі, а до чорношкірого, представника конкретної соціальної групи), визнати, що точка зору не обов'язково пов'язана з установкою, нарешті, змінити техніку вимірювання, додавши шкальний аналіз спостереженням і тому об'єктивні методами, оскільки індивід ніби не спроможний конкретно виразити свою установку вербально.

Навряд чи можна очікувати, що подібні удосконалення зможуть послугувати початком "відновлення" людини – основного об'єкта, для вивчення якого і було введене поняття соціальної установки. Це можливо лише у тому випадку, якщо аналізувати індивідуальну поведінку в соціальному контексті, тобто як детерміновану соціальними закономірностями більш високого порядку, а саму установку аналізувати як соціальний продукт, що має визначені функції.

Характеризуючи результати Йєльських досліджень, один з найвідоміших спеціалістів з проблем ефективності масової комунікації У.Шрамм сказав, що вони поставили "старі правила риторики на наукові рейки". Цю ж думку більш визначено висловив У.Макгайр: "Підхід теорії на вчення (у дослідженнях зміни установки. – П.Ш.) рідко змінює наші злиденні уявлення, цей підхід, на наш погляд, все більше й більше набуває статусу "плодотворної помилки". В дійсності, у переважній більшості випадків були отримані досить незначні (з точки зору їх новизни) дані. В основному це дані, наприклад, про те, що жінки та діти (взагалі жінки, взагалі діти) легше піддаються переконанням, але їх точки зору менш стійки, люди похилого віку більш консервативні; перед тим як змінити установку, треба її "розхитати", тобто примусити людину сумніватися у її адекватності; зовнішність та авторитет комунікатора суттєво впливають на ефективність комунікації; комікатор не повинен протиставляти себе аудиторії і т.п. Таким чином, і практична ефективність наукових досліджень виявилась набагато нижче очікуваної.

Весь парадокс полягає тут в тому, що чим сильніше дослідник прагне до максимальної "науковості" (тобто рівня об'єктивності, досягнутого точними науками: фізикою, математикою тощо), тим більше він "очищає" об'єкт свого дослідження – людини – від "створюючих перешкоди" змінних, прирівнюючи її до неживих механізмів, і тим менше, звичайно, він може проникнути у сутність того, що є недоступним для зовнішнього спостереження, і тим більш обмеженими стають висновки.

Цей підхід стимулюється, окрім принципів позитивізму, ідеологічним замовленням, зокрема, на дослідження процесу зміни соціальної установки сильний відбиток наклало уявлення про людину як пасивного пішака. Специфічна логіка дослідження, у результаті якої людина була зведена до рівня об'єкта, була додана прагненням щось з ним зробити, і в результаті людина набувала личини доступного для маніпуляції об'єкта. Його власна внутрішня активність була зведена в отримані моделі до мінімуму.

Вплив специфічної ідеології відобразився і в уявленні про саму установку. Звертають на себе увагу її трактовки як структури, що прагне до рівноваги, до непротиріч, у той час, як, по суті, для установки як динамічного стану норальною є, навпаки, постійна тенденція до виходу з рівноваги, про що свідчать і конкретні дослідження. Вочевидь, у такому підході відобразилося прагнення до безконфліктності та стабільності як всезагальному ідеалу.

Баклушинський С.А., Белінська Е.П.

*Розвиток уявлень про поняття "Соціальна ідентичність"**

<...> Мабуть, жодне з психологічних понять не страждає такої невизначеністю, як поняття ідентичності. Що ж було характерно загалом для того наукового контексту, у рамках якого відбувалося становлення проблематики ідентичності? <...>

Відзначимо загальновідоме: дана область досліджень виникла в руслі загальнопсихологічних і соціально-психологічних досліджень особистості. Якщо ж звернутися до загальної логіки вивчення проблеми особистості в гуманітарному знанні в цілому, то можна побачити наступне.

Вже в середині нашого сторіччя остаточно затвердилися (у тому числі і на рівні приватних концепцій особистості) дві основні логіки її аналізу. Перша з них здіймається до структурно-функціоналістської традиції, для якої характерно позитивістське рішення проблеми людини в цілому. У рамках цього підходу особистість мислиться як об'єктивно фіксуєма сукупність тих чи інших елемент-особистісних рис, функцій, мотивів та інше, що дає можливість виділення тих чи інших її інваріантів, що дозволяють типологізувати різні "особистості" і порівнювати їх чи одну з одною, чи з деяким еталоном, чи самі із собою в різні тимчасові періоди.

Звідси, як наслідок, вибір відповідного методичного інструментарію і плану дослідження, оскільки при цьому мається на увазі, що власне особистість есплікується в момент "недостачі", "недостатності" чи "відсутності" чого-небудь (особистісної риси, мотиву, функції і так далі), тобто відхилення від деякого чи еталона "норми" особистості.

Інша логіка аналізу особистості спирається на феноменологічну традицію в підході до проблеми людини. На психологічному рівні узагальнення цей погляд представлений гуманістичними теоріями особистості. Особистість з'являється тут як принципово унікальна, неповторна, екзистенціальна сутність. У силу цього – об'єктивно нефіксуєма, неподільна на які б то не були складові частини, і – на методичному рівні – не порівнювана і не типологізуєма. Відповідно поняття "норма" заміняється поняттями самоактуалізації, особистісного росту і тому подібними.

---

* ЭТНОС. Идентичность. Образование. – М., 1997. – С. 64-84.

Можна як завгодно довго ставити загальні запитання типу “що лежить за подібним дихотомічним розведенням усіх теорій особистості?”, але сам факт подібної опозиції мав очевидний вплив на розвиток даної проблематики. А саме: у ситуації абсолютизації логіки першої традиції ми, по суті, неминуче виявляємося в умовах утрати самого об’єкта дослідження, а при методичному виборі на користь другої традиції – у ситуації неможливості конкретного емпіричного дослідження, заміняючи його “вчуттям”, “емпатичним розумінням”, “діалогом” та інше. У цьому змісті введення в науковий побут поняття “ідентичність”, здавалося, відкривало вихід з тупиків, що створилися, представляючись надзвичайно перспективним рішенням. Справді, з одного боку, задаючи дихотомію “соціальне – персональне”, воно віддавало данину структурно – функціоналістському підходу, а з іншого боку – дозволяло залишити місце для представлень про “невловиму” особистості, сформульованих у рамках феноменологічної традиції.

Саме тому, як представляється, починаючи з 70-х років нашого сторіччя, поняття ідентичності стає настільки популярним у психології, доповнюючи, уточнюючи, а нерідко і заміняючи собою більш традиційні поняття “Я-концепції”, “образа-Я”, самості і так далі. Особливо ця заміна помітна при звертанні до методичних процедур вивчення ідентичності – у переважній більшості випадків вони залишилися тими ж, що і при вивченні особистості взагалі і “Я-концепції”, зокрема (семантичний диференціал, репертуарні грати, списки рис, самоопис і т.д.). Зрозуміло, що в плані емпіричного “приросту” це мало що додало до уже наявних даних, але, проте, дозволило по-новому інтерпретувати їх. <...>

Уперше детальне поняття ідентичності було представлено у відомій роботі Е. Еріксона “Дитинство і суспільство” (Erikson E., 1950), а вже до початку 70-х найбільший представник культурантропологічної школи К. Леві-Стросс (1985) затверджував, що криза ідентичності стане новим лихом століття, і прогнозував зміну статусу даної проблеми із соціально-філософського і психологічних у міждисциплінарний. Число робіт, присвячених проблематиці ідентичності, неухильно зростало, і в 1980 році відбувся світовий конгрес, на якому було представлено біля двохсот міждисциплінарних досліджень персональної і соціальної ідентичності.

Найбільша заслуга в розробці даного поняття з погляду його структурно-динамічних характеристик по праву належить Е.Еріксону, усі подальші дослідники даної проблематики так чи інакше співвідносилися з його концепцією.

Еріксон розумів ідентичність у цілому як процес “організації життєвого досвіду в індивідуальне Я” (Еріксон Е., 1996, с. 8), що природно припускало його динаміку протягом усього життя людини. Основною функцією даної особистісної структури є адаптація в самому широкому змісті цього слова: згідно з Еріксоном, процес становлення і розвитку ідентичності “оберігає цілісність і індивідуальність досвіду людини... дає йому можливість передбачати як внутрішні, так і зовнішні небезпеки і розміряти свої здібності із соціальними можливостями, наданими суспільством” (там само, с. 8). Більш того, ідентичність має визначену “організуючу” функцію в розвитку особистості – дане поняття є для Еріксона центральним при розгляді питання про стадії психосоціального розвитку.

У своєму розумінні структури ідентичності Еріксон багато в чому випливає неопсихоаналітичної традиції не тільки і не стільки в силу того, що спирається на свій досвід клінічного аналізу мінливості Я при неврозах, але насамперед у силу властивого даній традиції розуміння Я як адаптивної структури, однієї з функцій якої є нейтралізація тривоги при рішенні конфліктів між двома суперечливими тенденціями. Однак, за думкою Еріксона, Я при цьому володіє і визначеною автономністю, тобто його розвиток є не просто результат зіткнення на “поле” самосвідомості несвідомих потягів, засвоєних нормативних розпоряджень і вимог зовнішньої реальності, Я як особистісна структура володіє і власною енергією, визначаючи динаміку особистісного розвитку. Центральної складової Я виступає при цьому ідентичність. <...>

Еріксон задає ідентичність як складне особистісне утворення, що має багаторівневу структуру. Це зв’язано з трьома основними рівнями аналізу людської природи: індивидним, особистісним і соціальним.

Так, на першому, індивідному, рівні аналізу ідентичність визначається їм як результат усвідомлення людиною власної тимчасової довжини. Це є представлення про себе як про деяку відносно незмінну даність, людину того чи іншого фізичного вигляду, темпераменту, задатків, що має приналежне йому минуле і спрямоване в майбутнє.

З другої, особистісної, точки зору ідентичність визначається як відчуття людиною власної неповторності, унікальності свого життєвого досвіду, що задає деяку тотожність самому собі. Еріксон визначає цю структуру ідентичності як результат схованої роботи Его-синтезу, як форму інтеграції Я, що завжди є щось більше, ніж проста сума дитячих ідентифікацій. Даний елемент ідентичності є “усвідомлений особистістю досвід власної здатності інтегрувати всі ідентифікації з потяга-

ми libido, з розумовими здібностями, придбаними в діяльності, і зі сприятливими можливостями, запропонованими соціальними ролями" (Еріксон Е., 1996, с. 31).

Нарешті, по-третє, ідентичність визначається Еріксоном як той особистісний конструкт, що відбиває внутрішню солідарність людини із соціальними, груповими ідеалами і стандартами і тим самим допомагає процесу Я-категоризації: це ті наші характеристики, завдяки яким ми поділяємо світ на схожих і несхожим на себе. Останній структурі Еріксон дав назву соціальної ідентичності.

Подібне представлення про двох основних складових ідентичностей – персональної і соціальної – є присутнім у більшості робіт, присвячених даній проблемі (Tajfel H., 1982; Turner J., 1994; Hogg M., 1995; Агєєв В.С., 1990; Отрут В.А., 1995). Поряд з цим у конкретних емпіричних дослідженнях можна зустріти більш дробову деталізацію, в основному, що стосується соціальної її іпостасі і що має в якості підстави для свого виділення ті чи інші види соціалізації. Так, мова може йти про формування напівролевої, професійної, етнічної, релігійної ідентичності особистості. Іноді як підставу для виділення різних видів ідентичності береться загальний рівень її сформованості. Так, на приклад, у роботах американського дослідника Ж.Марсіа (1980), що присвячені аналізу психологічних новотворів юнацького віку і ставлять своєю задачею деяку операціоналізацію теоретичних конструкцій Еріксона, даний опис чотирьох видів ідентичності.

Марсіа виділяє в підлітковому віці, по-перше, "реалізовану ідентичність", що характеризується тим, що підліток перейшов критичний період, відійшов від батьківських установок і оцінює свої майбутні вибори і рішення, виходячи з власних представлень. Він емоційно включений у процеси професійного, ідеологічного і сексуального самовизначення, що Марсіа вважає основними "лініями" формування ідентичності.

По-друге, на підставі ряду емпіричних досліджень Марсіа був виділений "мораторій" як найбільш критичний період у формуванні підліткової ідентичності. Основним його змістом є активна конфронтація підростаючої людини з пропонованим йому суспільством спектром можливостей. Вимоги до життя в такого підлітка неясні і суперечливі, його, як кажуть, кидає з крайності в крайність, і це характерно не тільки для його соціального поводження, але і для його Я-втілення.

Як третій вид підліткової ідентичності Марсіа виділяє "дифузію", що характеризується практичною відсутністю в підлітка переваги

яких-небудь полових, ідеологічних і професійних моделей поводження. Проблеми вибору його ще не хвилюють, він ще не усвідомив себе як автора власної долі.

Нарешті, по-четверте, Марсіа описує такий варіант підліткової ідентичності, як "вирішення". У цьому випадку підліток хоча й орієнтований на вибір у зазначених трьох сферах соціального самовизначення, однак керується в ньому винятково батьківськими установками, стаючи тим, ким хочуть бачити його навколишні.

Іноді за ті чи інші структурні одиниці ідентичності приймаються різні Я-втілення, що виділяються за самими різними основами. Характерною ілюстрацією можуть служити роботи відомого дослідника особливостей Я-концепції підлітка Г.Родрігеса-Томе (1980). Так, він виділяє в структурі підліткової ідентичності три основних дихотомічно організованих виміри. Це, по-перше, визначення себе через "стан" чи ж через "активність" – "я такий-то чи належу до такої-то групи" протиставляється при цьому позиції "я люблю робити це". По-друге, у Я-характеристиках, що відображають підліткову ідентичність, виділяється опозиція "офіційний соціальний статус – особистісні риси". Третій вимір ідентичності відбиває представленість у Я-концепції того чи іншого полюса дихотомії "соціально схвалювані" і "соціально несхвалювані" Я-характеристики.

Таким чином, можна бачити, що для більшості дослідників питання про структуру ідентичності, по-перше, було похідним від питання про її розвиток, а по-друге – конкретні рішення його по суті не виходили за рамки Еріксоновського розподілу ідентичності на персональну і соціальну. Звернемося тепер до досліджень останньої. <...>

Вивчення процесів встановлення ідентифікації людини з групою проходило в рамках концепцій, що орієнтовані когнітивистськи . Початок їм поклали роботи європейських соціальних психологів М.Шерифа (Sherif M., 1956) і Г.Теджфела (Tajfel H., 1982).

Одним з основних понять цієї теорії є поняття соціальної категоризації. <...>

Відповідно до цієї теорії соціальна категоризація є система орієнтацій, що створює і визначає конкретне місце людини в суспільстві. Дане поняття було введено Г.Теджфелом (1982) для заяви своєї концептуальної позиції при вирішенні питання про суперечливість міжгрупових і міжособистісних початків у людині, позиції, відповідно до якої міжгрупові і міжособистісні форми взаємодії розглядаються як деякий континуум, на одному полюсі якого можна розташувати варіанти соціального поводження людини, цілком обумовлені фак-

том його групового членства, а на іншому-такі форми соціальної взаємодії, що цілком визначаються індивідуальними характеристиками учасників (Tajfel H., 1984). Для аналізу закономірностей "переходів" з одного полюса соціального поводження на інший одним з послідовників Теджфела, Дж. Тернером, і використовувалися поняття особистісної і соціальної ідентичності (Turner J. et al., 1994). <...>

Звертаючив до питання про те, яке місце займає соціальна ідентичність у загальній психічній структурі, необхідно відзначити, що в більшості робіт дослідники, що працюють у даній парадигмі, указують на ідентичність як на частину Я-концепції. На їхню думку, соціальна ідентичність є результат самоідентифікацій людини з різними соціальними категоріями (групами приналежності) і поряд з особистісною ідентичністю є важливим регулятором соціального поводження (Deaux, 1991, 1993; Brown J. & Smart S., 1993; Stryker S., 1991).

Відповідно до теорії самокатегоризації процес становлення соціальної ідентичності містить у собі три послідовних когнітивних процеси.

По-перше, індивід самовизначається як член деякої соціальної категорії (так, у Я-концепцію кожного з нас входить уявлення про себе як про чоловіка або жінку визначеного соціального статусу, національності, віросповідання, що має чи не має відношення до різних соціальних організацій, та інше).

По-друге, людина не тільки включає у свій Я-образ загальні характеристики власних груп членства, але і засвоює норми і стереотипи поводження, їм властиві (процес соціального дорослішання і складається, по суті, в апробації різних варіантів поводження і з'ясування, які з них є специфічними для власної соціальної категорії: так, наприклад, криза підліткового віку тому багато в чому і сприймається як криза, що хоча самовизначення підлітка в тих чи інших соціальних категоріях уже відбулося, самих форм соціального поводження, що підтверджують даний факт, спостерігається ще не так вже й багато).

Нарешті, по-третє, процес становлення соціальної ідентичності завершується тим, що людина приписує собі засвоєні норми і стереотипи своїх соціальних груп, вони стають внутрішніми регуляторами його соціального поводження (так, ми не тільки визначаємо себе в рамках тих чи інших соціальних категорій, не тільки знаємо і вміємо поводитися відповідно їм, але і внутрішньо, емоційно ідентифікуємося зі своїми групами приналежності).

<...> Основним процесом, що "запускає" актуалізацію і розвиток соціальної ідентичності, є процес соціального порівняння (міжособистісного чи міжгрупового), за яким нерідко лежить конф-

лікт (також має міжособистісну чи міжгрупову природу). Для рішення цього конфлікту між різними сферами своєї приналежності (досить часто в нашому житті бувають ситуації, коли ми говоримо: "Я як людина можу це зрозуміти, але як адміністратор – ні") людина починає активно оцінювати свою групу і порівнювати її з деякими іншими групами.

При цьому важливо, як відзначає Тернер, що, по-перше, порівняння йде зі схожими, близькими, релевантними групами (так, п'ятикласник порівнює свій клас не з першим чи десятим, а з рівнобіжним п'ятим класом; більш того, коли подібний процес соціального порівняння йде з далекою групою, ситуація сприймається як комічна – останнє відомо з часів Еллочки Людожерки, що змагається з дочкою Вандербільда).

По-друге, у даному процесі порівняння задіяні не всі параметри груп, а лише ціннісно значимі якості і характеристики (один клас може змагатися з іншим, з'ясовуючи питання, хто розумніше, а інший – хто сильніше). У підсумку позитивна соціальна ідентичність виявляється заснованою на позитивних, сприятливих відмінностях своєї групи від іншої, що мають соціальну значимість для суб'єкта порівняння. <...>

У тім же випадку, коли індивід виявляється включеним у низькостатусну групу, це приводить до запуску різних стратегій, спрямованих на чи збереження досягнення позитивної ідентичності, наприклад: 1) індивідуальна мобільність, що включає усі види спроб члена низькостатусної групи залишити її і приєднатися до високостатусної; 2) стратегія соціальної креативності, що полягає в переоцінці самих критеріїв, за якими проводиться порівняння; 3) соціальна конкуренція – це пряме приписування бажаних характеристик своїй групі і протиставлення їхній групі порівняння (Агєєв, 1990).

Емпіричні дослідження, присвячені питанням впливу знань про себе в умовах соціальної взаємодії, а також питанням самоцінності в умовах соціального порівняння, роблять сильний акцент на процеси самоверифікації (Swann, 1987, 1990, 1992; Wood & Taylor, 1991; Bananji, 1994), причому і тенденція до підтвердження позитивних поглядів, і тенденція до підтвердження негативних поглядів на себе тут виступають як рівноправні.

Характерно, що особлива увага тут приділяється людям саме з негативними поглядами на себе, для яких самоверифікація і самоцінність виявляються різнонаправленими. Дані, отримані в результаті як лабораторних (Swann, 1989), так і польових (Swann, 1992) досліджень, показують, що люди переважно вибирали саме тих партнерів по взаємодії, що підтверджували їхнє уявлення про себе, навіть у тому випадку, коли ці уявлення були негативними.

Сванн (Swann, 1992) затверджує, що схильність людей вибирати тих партнерів по взаємодії, що підтверджують їхні власні погляди на себе, корениться в бажанні підтримати відчуття передбачуваності і контролю.

Таким чином, скоріше вірніше було б говорити не про прагнення індивіда до

зміни соціального оточення чи свого місця в ньому з метою посилення чи підтвердження позитивної ідентичності, але про прагнення до підтримки стабільної особистої ідентичності.

Одним з основних положень теорії самокатегоризації є те, що будь-яка група буде прагнути до диференціації себе від інших відносно близьких груп. Існує велика кількість досліджень, що показують те, як члени групи акцентують групові розходження для того, щоб досягти чи зберегти (переважно позитивну) відмінність своєї групи чи свою соціальну ідентичність (Tajfel, 1984; Knipperberg & Ellemers, 1990).Особливо сильно ця тенденція спостерігається в групах, що, існуючи реально, не мають формального соціального статусу. У таких випадках диференціація може йти в тому числі і по чисто зовнішніх ознаках – одягу, зачісках, сленгу – такі типові шляхи самоідентифікації для неформальних молодіжних "команд" і тусовок.

Однак соціальна ідентичність залежить не тільки від міжгрупової розниці, але також і від внутрігрупової гомогенності. Іншими словами, крім того, що група повинна відрізнятися від інших груп, члени групи повинні бути максимально подібні між собою. Сучасні дослідження показують, що сприйняття групи як гомогенної підвищує соціальну відмінність групи й у такий спосіб підсилює соціальну ідентичність її членів (Simon & Hamilton, 1,994). <...>

Протиставляючи особисту і соціальну ідентичність, дослідники часто залишають у тіні той факт, що індивід належить не до якій-небудь одній групі, але, як правило, до великого числа мікро- і макрогруп. У силу цього виникає інтерференція, взаємовплив тих систем цінностей, норм і стандартів поводження, що прийняті в цих групах. Більш того, часто ці системи норм і цінностей, у силу зовнішніх обставин, заходять у суперечність один з одним і індивід виявляється перед внутрішнім вибором.

Теорія самокатегоризації імпліцитно спирається на представлення про ієрархічність категорій, зокрема, у дослідженнях Л. Чанте (Chante L., 1996) вивчається взаємовплив соціальної ідентичності, зв'язаної з етносом чи расою, і соціальної ідентичності, що спирається на переконання, в умовах, коли ці ідентичності заходять у суперечність один з одним. Наприклад, робота С. Віддікомбе (Widdicombe S., 1988) присвячена спробі побудови ієрархічної системи на основі самокатегоризації. Указівка на ієрархічну побудову соціальної ідентичності можна знайти в роботах В.А.Ядова (1995, 1993), Т.С.Баранової (1994) та ряді інших.

Однак таких робіт усе ще дуже небагато, і питання про взаємовплив різних соціальних іентичностей, на наш погляд, залишається не досить вивченим. <...>